

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота магістра

з теми: «**Становлення початкової освіти в Україні (1917 – 1930 рр.)**»

Виконала: студентка 2 курсу
групи РОб1-М17з
спеціальності 013 Початкова освіта
Демчук Христина Богданівна

Керівник: **Лебідь І.Ю.**,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент: **Дутко О.М.**,
кандидат педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2018 р.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ПОЧАТКОВА ШКОЛА І ПЕДАГОГІКА УКРАЇНИ В РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 рр.).....	9
1.1 Особливості становлення початкової освіти за доби Центральної Ради.....	9
1.2 Розвиток початкової освіти за доби Гетьманату.....	21
1.3 Формування системи національної освіти за доби Директорії.....	29
Висновок до розділу I.....	36
РОЗДІЛ 2 ПРОЦЕС ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ОБОВ'ЯЗКОВОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ХХ СТОЛІТТЯ.....	38
2.1 Розбудова української системи початкової освіти в 20-х роках.....	38
2.2 Характерні ознаки пріоритетних завдань розвитку початкової освіти в 30-х роках ХХ ст.....	51
2.3 Оцінка стану реалізації пріоритетних завдань розвитку початкової освіти (1917-1930 рр.).....	61
Висновок до розділу II.....	76
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	80
ДОДАТКИ.....	85
Додаток А. (Кількість опублікованих навчально-педагогічних книг в Україні (1918 р.)).....	85
Додаток Б. (Розподіл за округами дітей шкільного віку, забезпечених навчанням у нижчій початковій школі в 1919 р.).....	86
Додаток В. (Навчальний план для початкових шкіл на 1927 – 1928 н.р.).....	87
Додаток Г. (Навчальний план на 1934/35 н.р. початкових класів з розрахунком годин на семиденний тиждень).....	88

Перелік умовних скорочень

УЦР – Українська Центральна Рада
 УНР – Українська Народна Республіка
 МНО – Міністерство Народної Освіти
 ВУС – Всеукраїнська учительська спілка
 ГСО – Генеральний секретаріат освіти
 ГС – Генеральний секретаріат
 ЦВКРУ – Центральний Виконавчий Комітет Рад України
 ЦР – Центральна Рада
 УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
 НКО – Народний комісаріат освіти
 ГВО – Губернський відділ освіти
 ПВО – Повітовий відділ освіти
 ВВО – Волосний відділ освіти
 МНОМ – Міністерство народної освіти та мистецтва
 НППШ – нижча початкова школа
 Наркомос – Народний Комісаріат Освіти
 КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
 ЦКК – Центральна контрольна комісія
 ВПШ – вища початкова школа
 РМ – Рада міністрів
 УАН – Українська Академія Наук
 ІНО – інститут народної освіти
 ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
 ЦВК – Центральний виконавчий комітет
 РНК – Рада народних комісарів
 СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
 РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
 ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії більшовиків України
 Головсоцвих – головний комітет соціального виховання дітей
 Головпрофосу – головний комітет професійної та спеціально-наукової освіти
 Головополітосвіти – головний політичний освітній комітет
 Держвидав – державне видавництво
 Рад нацмен – Рада національних меншин
 ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична партія більшовиків
 ВЛКСМ – Всесоюзна Ленінська Комуністична спілка молоді
 ВРНГ – Вища рада народного господарства Комуністичної партії більшовиків

ВСТУП

У роки інтенсивного реформування системи освіти в Україні надзвичайно важливу роль відіграють пошуки шляхів становлення та розвитку її фундаменту – початкової освіти. Усвідомлення особливостей становлення та розвитку початкової освіти в минулому є не тільки важливим, але й необхідним для вирішення сьогоденних завдань.

Отже, сьогодні, в «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті» підкреслюється, що неперервна освіта реалізується через забезпечення наступності змісту та координації освітньо-виховної діяльності на різних ступенях освіти, які функціонують як продовження попередніх і передбачають підготовку учнів для можливого переходу до наступних її ступенів. Тому є необхідність, по-перше, не тільки, переглянути мережу навчальних закладів, зміст програм навчання, підручників тощо, але й звернутися до того позитивного, що було в навчанні і вихованні попередніх років.

По-друге, відсутність в українській історико-педагогічній літературі, фундаментальних наукових праць, присвячених питанням становлення і розвитку початкової освіти в Україні. Актуальним є вивчення тих періодів вітчизняної історії, які відзначалися інтенсивним творенням національної культури суспільства і освіти як її важливої складової. Саме таким періодом були 1917 – 1930-і роки XX ст., для яких характерною ознакою був поступальний рух від тотальної безграмотності до загальної початкової освіти (30-ті роки) та неповної середньої (40-і роки).

З огляду на це актуальним є вивчення й узагальнення досвіду 17 – 30-х років XX ст., які відзначалися інтенсивним творенням. Цей історичний період в Україні вирізнявся різноманітністю та плінністю політичних і соціально-економічних подій, гостротою освітніх проблем, зокрема наявністю тотальної неписьменності населення країни, укоріненням авторитарного режиму управління, відсутністю громадського впливу на функціонування освітньої галузі. Часті зміни політичних режимів і органів управління в Україні в перші роки її становлення (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, радянська доба) не могли не впливати на процес становлення початкової

освіти. Саме тому, дослідження проблеми становлення початкової освіти, з урахуванням зазначених вище відмінностей, окресленого історичного періоду та більш глибокого вивчення його особливостей є актуальним і педагогічно доцільним.

Окремі аспекти історії української освіти першої половини ХХ століття досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені: М. Антонєць, Н. Антонєць, Л. Березівська, А. Бондар, А. Бубнов, М. Грищенко, Н. Дічек, М. Євтух, А. Зільберштейн, В. Кравець, Т. Куліш, В. Курило, Л. Пироженко, Я. Ряппо, С. Сірополко, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, Т. Філімонова, М. Ярмаченко, Г. Ясинський та ін.

Розвиток галузі початкової освіти у визначений історичний період дослідження (1917 – 1930 рр.) певною мірою висвітлено в таких колективних працях як «Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1917 – 1941 гг.)» за ред. М. Кузіна, М. Колмакової, З. Равкіна; «Очерки истории педагогических наук в СССР (1917 – 1988 гг.)» за ред. М. Кузіна, М. Колмакової); «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917 – 1967» за ред. А. Бондаря. Вагомий внесок у розвиток історії педагогіки зроблено педагогами-сучасниками. Так, зокрема праця «Нариси історії українського шкільництва 1905 – 1933 рр.» за ред. О. Сухомлинської дає можливість усвідомити процеси розвитку системи освіти в Україні в перші десятиріччя ХХ століття. Школознавчий аспект в історичному плані частково розкрито в монографії М. Кондакова «Теоретические основы школоведения» (1982 р.). Автор стисло аналізує найбільш відомі школознавчі праці 17 – 30-х років, які видані в Москві (Н. Иорданский «Школоведение». Москва, 1929 г.; М. Веселов, Д. Логинов «Организация работы в советской школе: Практическое школоведение». Москва, 1935, у яких висвітлено теоретико-прикладні засади становлення середньої освіти, що мають важливе науково-практичне значення. Однак, неповною мірою розглянуто питання становлення початкової освіти в Україні з урахуванням її специфіки та суспільно-економічних і соціально-педагогічних особливостей кожного етапу, окресленого історичного періоду.

Історіографічний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з проблеми становлення та розвитку початкової освіти в Україні (17 – 30-х роках ХХ ст.) дає підставу для висновку, що ця проблема досі не була предметом спеціального дослідження, що обумовлює **актуальність** обраної нами **теми** дипломної роботи «**Становлення початкової освіти в Україні (1917-1930 рр.)**».

Об'єкт дослідження – початкові школи, що діяли на території України в 17 – 30-х роках ХХ століття.

Предмет дослідження – становлення початкової освіти в Україні в 17 – 30-х роках ХХ століття.

Мета дослідження – враховуючи нинішню актуальність розглянутої теми становлення національної школи, а також недостатню вивченість її українською історико-педагогічною наукою, за **метою** поставлено переглянути питання становлення початкової освіти в Україні (1917-1930 рр.) з урахуванням її специфіки та суспільно-економічних і соціально-педагогічних особливостей кожного етапу, окресленого історичного періоду.

Мета потребувала вирішення низки **завдань**:

1. З'ясувати й охарактеризувати історичні, соціально-економічні та педагогічні умови кожного етапу, окресленого історичного періоду дослідження, як середовища функціонування початкової освіти в Україні.

2. Проаналізувати основні передумови становлення і розвитку початкової освіти.

3. Виявити пріоритетні завдання управління початковою освітою в досліджуваній період, розкрити їх сутність як об'єктивних чинників впливу на її функціонування і розвиток.

4. Розкрити особливості процесу забезпечення загальної обов'язкової початкової освіти в Україні в 20 – 30-х роках ХХ ст.

5. З'ясувати та обґрунтувати критерії оцінювання ефективності управління початковою освітою в 17 – 30-х рр. ХХ ст. з метою визначення тенденцій її розвитку та перспектив урахування в сучасних умовах управління освітою.

Теоретичну основу дослідження становлять: наукові ідеї й теорії освітніх систем різних рівнів (Л. Даниленко, Г. Єльнікова, Л. Калініна, В. Луговий, В. Олійник, Н. Островерхова, В. Пікельна, Т. Сорочан, Є. Хриков), початкової освіти (Н. Бібік, М. Вашуленко, О. Савченко), методології історико-педагогічних досліджень (О. Адаменко, М. Богуславський, Л. Ваховський, Н. Гупан, М. Корнетов, З. Равкін, О. Сухомлинська), наукових розвідок, присвячених історико-педагогічним проблемам розвитку освіти ХХ століття, зокрема початкової (М. Антонєць, Н. Антонєць, Л. Березівська, А. Бондар, М. Грищенко, Н. Дічек, М. Євтух, В. Курило, І. Майборода, Я. Ряппо, С. Сірополко, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко, Г. Ясинський),.

Дослідження здійснювалося в контексті основних положень Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ столітті, Законів України «Про освіту» та «Загальну середню освіту», інших нормативно-правових актів сьогодення.

Для реалізації поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**: загальнонаукові – аналіз, синтез, систематизація та узагальнення досвіду їх реалізації в досліджуваній термін; історичні (історико-структурний, хронологічний, ретроспективний, типологічний), що дозволили простежити в динаміці розвиток початкової освіти, з'ясувати типове й відмінне, загальне, окреме й одиничне в цьому процесі; порівняльно-зіставний, що дав змогу проаналізувати інформаційно-методичні матеріали, нормативні документи, монографії, посібники, статті, періодичні видання, методичні листи та рекомендації, порівняти події, явища, процеси, факти, погляди щодо становлення початкової освіти.

Практичне значення роботи. Узагальнено та систематизовано історико-педагогічний матеріал з проблем становлення та розвитку початкової освіти в Україні в 17–30-х роках ХХ століття, розроблено параметри (ознаки) та критерії оцінювання за характером домінуючого прояву в практичній діяльності за кожної доби окресленого історичного періоду дослідження, педагогічний інструментарій для подальших досліджень проблем з історії педагогіки, розширення діапазону історико-педагогічних знань з розвитку початкової освіти, можливостей їхнього використання в сучасних умовах її становлення та розвитку.

Матеріали дослідження можуть бути використані у викладанні курсів з історії педагогіки, історії становлення початкової освіти, в освітній галузі у вищих навчальних закладах різного рівня акредитації, у навчальному процесі магістратур «Початкова освіта», працівниками науково-методичних центрів, для подальшої наукової розробки проблем становлення початкової освіти, в процесі підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників, керівників освітньо-виховних закладів.

Матеріали дипломної роботи обговорювалися: на науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2017-2018 навчальному році (10-11 квітня 2018 року, м. Кам'янець-Подільський, тема доповіді «Становлення системи навчальних закладів в радянській Україні (1917 – 1930 рр.)»), на науковій конференції молодих вчених (14-15 листопада 2017 року, м. Кам'янець-Подільський, тема доповіді «Розбудова української системи початкової освіти в 20-х роках»), а також у НВК №14 м. Кам'янця-Подільського (м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька область), ЗОШ І-ІІІ ст. смт Дунаївці (смт Дунаївці, Дунаєвецький район, Хмельницька область).....**продовження**

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

ВИСНОВКИ

1. Актуальність дипломної роботи зумовлена спрямованістю на розв'язання суперечності між потребою використання прогресивного історичного досвіду становлення початкової освіти в Україні в період 1917 – 1930 рр. та відсутністю наукових робіт, у яких систематизовано й узагальнено цей досвід.

2. На основі аналізу літературних джерел, матеріалів з'ясовано історичні, соціально-економічні та педагогічні особливості кожної доби окресленого періоду дослідження як фактичного середовища функціонування системи початкової освіти в Україні. Особливою плінністю і нестабільністю розбудови самостійної України та початкової освіти вирізнялися 1917 – 1920 рр. за доби Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії.

За доби УЦР актуальними проблемами початкової освіти: ліквідація неписьменності народу, українізація шкіл, демократизація, децентралізація. Державна політика щодо розбудови початкової освіти здійснювалася з позицій демократичних принципів, які проголошували, що школа має бути єдиною семирічною, в складі якої 1 – 4 класи, що забезпечують повну початкову освіту; всі громадяни мають право на безплатну нижчу (початкову освіту); освіта має бути обов'язковою і світською.

Доба Гетьманату П. Скоропадського позначилася спрямовуванням зусиль уряду та органів управління освіти на розв'язання однієї із актуальних її проблем – створення Видавничого відділу україномовних підручників та наочності, що сприяло українізації навчання й боротьбі з неписьменністю.

За доби Директорії були проведені роботи для покращення науково-методичного забезпечення шкіл, зокрема україномовними підручниками та посібниками. Заслуговує на увагу діяльність МНО щодо запровадження Закону від 9 квітня 1919 р. «Про безплатне і обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян України» (затверджений Директорією 12 квітня 1919 р.).

За Радянської доби в Україні відбувалися радикальні зміни соціально-економічного, політичного та суспільного характеру. Успіхи п'ятирічок розвитку народного господарства зміцнили економіку країни, що зумовило позитивні зміни

в її освітньому просторі. Відбувалися суттєві зміни в політиці влади і Наркомосу щодо поліпшення навчально-матеріальної бази початкової освіти та вчительства України. Значно збільшилося фінансування на освіту, зокрема на побудову нових приміщень початкових шкіл, підготовку нових кадрів педагогічного персоналу в системі середніх та вищих педагогічних закладів, вищих 3-річних педагогічних курсів. Органами управління освіти наполегливо продовжувалася робота щодо впровадження в Україні Закону про загальну обов'язкову початкову освіту, українізацію початкової школи. Це вимагало широкомасштабного зміцнення навчально-матеріальної бази, забезпечення підручниками та навчальними посібниками вчителів, політехнізації навчання, удосконалення навчальних планів і програм з основ наук. Навчальні плани були уніфікованими для початкових шкіл РРФСР і УРСР. Настав період уніфікації, русифікації, жорсткої централізації управління освітою.

3. Організаційно-педагогічні умови початкової освіти в Україні в окреслений історичний період постійно змінювалися. Так, у 1917 – 1920 рр. уряди України виборювали її самостійність і незалежність у несприятливих умовах на політичній і міжнародній арені, критичного стану економічного розвитку, фінансової скрути, тотальної неписьменності населення країни, бідності простого люду. За таких умов інтенсивний розвиток початкової освіти в Україні, зокрема реалізація Закону про забезпечення загальної початкової освіти дітей шкільного віку, не міг реалізуватися передбачуваними темпами. Це стало можливим лише в 30-ті роки ХХ ст. завдяки успіху економічного розвитку країни, суттєвого збільшення фінансування освітньої галузі, неухильного дотримання державно-політичного курсу щодо забезпечення загального обов'язкового навчання дітей України (на початку вересня 1931 р. початковою школою було охоплено 98,2% дітей віком 8 – 10 років; підлітки 11 – 15 років були охоплені навчанням на 85%). Однак, на перших порах виникли суперечності між масштабністю державного курсу та матеріальними і кадровими можливостями країни. Не вистачало шкільних приміщень і вчителів, внаслідок чого почалася «чистка» учнів за соціальною ознакою. Зусилля держави та громадськості були спрямовані на

підготовку і перепідготовку педагогічних кадрів, побудову і ремонт шкільних приміщень. Внаслідок у 1930 – 1932 рр. школи поповнилися на 100 тис. вчителів. Постійно вдосконалювався зміст освіти, реалізація якого значною мірою залежала від професійного управління цією справою відповідними органами освіти (міністерство, обласні, районні відділи освіти, керівники шкіл) і понад усе – від кваліфікації вчителів. У 1933 р. число вчителів початкової школи склало понад 230 тис. осіб, з-поміж яких середню і вищу освіту мали 56%. За радянського періоду негативними явищами стали уніфікація, русифікація та жорстка централізація управління початковою освітою.

4. Завдяки співставленню ознак «тенденції до прогресу», «тенденції до стабільності», «тенденції до регресу» з конкретними заходами в ті чи інші часи, зроблено порівняльний аналіз стану реалізації пріоритетних завдань початкової освіти в Україні за кожної доби досліджуваного періоду.

5. Становлення і розвиток початкової освіти в період з 1917 по 30-ті рр. ХХ ст. носив дискретний і водночас прогресивний характер. Внаслідок цього напередодні Великої Вітчизняної війни (1941 р.) Українська РСР за рівнем культури і освіти стояла на одному із перших місць у СРСР. В Україні було завершено в основному загальне обов'язкове семирічне навчання в місті і на селі, взято курс на розвиток середньої освіти.

6. Перспективним видається глибоке системне дослідження пріоритетних завдань становлення середньої освіти у визначений історичний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 24 лютого 1919 р. Ухвалений Закон про управління освітою в Українській Народній Республіці // Вістн. Держ. законів для всіх земель Укр. Нар. Республіки. 25 квітня 1919 р. Вип. XIV. С. 105-112 .
2. Анкета Р.Ш. Реформа школи: проблеми і труднощі в її реалізації // Рад. шк. 1987. № 12. С. 6.
3. Балабольченко А.А. Приречений на забуття : (П.Я. Стебницький). С. 12.
4. Березівська Л.Д. Проблема реформування системи освіти в Україні на сторінках журналу «Вільна Українська школа» (1917–1920) // Зб. Наук. пр. Спец. вип. До витоків становлення української педагогічної науки / ред. В.Г. Кузь [та ін.]. Київ : Наук. світ, 2002. С. 51-64.
5. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в період гетьманату П.П. Скоропадського (29 квітня – 13 грудня 1918). // Іст.-пед. альм. 2006. № 2. С. 4-15.
6. Березняк Є.С. Керівні матеріали про школу. Київ : Рад. школа, 1996. 551 с.
7. Білоділ І. К. Величні завдання // Рад. шк. 1962. № 1. 85 с.
8. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917 – 1967). Київ : Вид-во, Київ. Ун-ту, 1968. 226 с.
9. Бубнов А.С. Про систему народної освіти. Харків : Всеукр. філ. вид-ва «Робітник освіти», 1930. 28 с.
10. Бухало С.М. Підсумки 1939 – 1940 і основні завдання наступного 1940 – 1941 навчального року // Ком. освіта. 1940. № 9. С. 10-28.
11. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). Київ : Мандрівець, 1996. 359 с.
12. Відродження : щоденна безпартійна демократична газета. 1918. 21 квіт.; 25 квіт.; 27 квіт.; Вісник Генерального Секретаріату УНР. 1917. 23 листоп., 28 листоп.; Нова Рада : орган Центральної Ради. 1917. № 20; Розовик Д.Ф. Центральна Рада й українська культура // Український історичний журнал. 1993. № 2-3. С. 91-92.

13. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навч. посіб. Київ : Заповіт, 1997. 344 с.
14. Гриценко А.П. Документи фонду Генерального секретарства освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження // Укр. істор. журнал. 1997. № 3. С. 22.
15. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). Київ : Рад. шк., 1996. 230 с.
16. Гриценко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР // Розвиток нар. освіти і пед. Науки в Укр. РСР 1917 – 1957: наук. Зап. Сер. Педагогіка. Київ : Рад. шк., 1957. Т. 4. С. 5-135.
17. Гриценко М.С. Історія педагогіки: навч. посіб. Київ : Вища шк., 1973. 447 с.
18. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : «А.П.Н.», 2002. 224 с.
19. Даниленко В.М. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917-1920) : з хроніки подій. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. 264 с.
20. Джеджула Ю. Жодної вільної хвилини... (портрет Володимира Науменка). С. 67.
21. Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917-1923 рр. Т. 2. С. 336-338.
22. Дорошкевич О. Позашкільна сільськогосподарська освіта і місцеві музеї // Вільна Українська Школа. 1918. № 5-6. С. 47-53.
23. Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України; голов. ред. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
24. Завальнюк О.М. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920). Кам'янець-Подільський : Абетка НОВА, 2001. 212 с.
25. Зайченко І.В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Львів, 2002. 344 с.
26. Залізняк Микола // Російська Україна й її відродження. Львів : Б.в. 71с.
27. Затонський В. Усунути хиби в школі // Ком. освіта. 1936. № 1/2. С. 11-25.

28. Зільберштейн А. Система народньої освіти. Харків : ДВУ, 1929. С.187.
29. Іванов Ю. Обов'язкове навчання на Україні. Харків : Держвидав «Господарство України», 1931. 44 с.
30. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / за ред. О.О. Любара. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2003. 450 с.
31. Ключев І. Реформа системи народного образования в Государственной Думе: проект реформы сред. шк. // Русск. шк. 1920. № 6/9. С. 70-87.
32. Колісниченко Н.П. Освітня діяльність земств (1917-1920 рр.) // Педагогіка і психологія. 1994. № 4. С.118-126.
33. Коляска І.В. Освіта в радянській Україні. Торонто, 1970. 246 с.
34. Косіор С.В. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні // Ком. освіта. 1933. № 9. С. 11-46.
35. . Костюченко А. За корективи освітньої системи // Шлях освіти. 1928. № 8. С. 146-147.
36. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки : курс лекцій. Тернопіль : Рад. шк., 1994. С. 249.
37. Крупская Н.К. О партпросвещении по вопросам народного образования // Пед. соч. Т. 2. С. 60.
38. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України : в 2-х т. Т. 1 (1917 – 1943 рр.) : [моногр.]. Київ : Видавець Ешке О.М., 2002. 328 с.
39. Майборода В.К. Організатор рідної школи в Україні // Початкова школа. 1992. № 11-12. С. 35.
40. Марков В.И. Советская система образования УССР : (Материалы к истории развития системы народного образования УССР). Саратов : б.н.в., 1928. 65 с.
41. Музиченко О. Питання про єдину школу на Україні // ВУШ. 1918-1919. № 8/9. С. 85-89.
42. Навчальні плани на 1930/1931 шкільний рік для шкіл з українською викладавкою мовою. 1933. № 5. С. 50-60.
43. Образцов П.И. Методы и методология психолого-педагогического обследования. СПб. : Питер, 2004. – 268 с.

44. Огієнко І. Національна культура й наші завдання // Наша Культура. 1935. № 1. С. 3.
45. Островерхова Н.М. Парадигми управління авторськими закладами освіти. Київ : Глобус, 1998. 276 с.
46. Петрунін І.Є. З історії боротьби Компартії України за реалізацію ленінського декрету про ліквідацію неписьменності // Український історичний журнал. 1970. № 1. С. 49.
47. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» // Ком. освіта. 1935. № 9. С. 2-4.
48. Постишев П.П. Советская Украина на новом подъеме : политический отчет ЦК КП(б)У XII съезду КП(б)У 20 янв. 1934 г. Киев, 1934. С. 87.
49. Развитие народного образования УССР: справ. материалы / ред. В.В. Лисица. Киев : Рад. шк., 1977. 32 с.
50. Редько Ф.А. До нових перемог // Ком. освіта. 1939. № 10. С. 27.
51. Розпорядження Директорії Української Народної Республіки про управління школами на Україні // Вісн. УНР. Вінниця, 1920. 19 грудня. (ч. 10). С. 2.
52. Сборник руководящих и инструктивных материалов по всеобщему обучению детей / упряд. : Ю.Г. Черченко, О.М. Кошель. Москва : Наука, 1944. С. 14.
53. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий : в 2 т. Т. 2. Москва : НИИ школьных технологий, 2006. 816 с. (Серия «Энциклопедия образовательных технологий»).
54. Систему освіти УСРР на обговорення мас // Виробнича думка : тижн. дод. до газ. «Народний учитель». 1928. 21 лист. (№ 47). С. 34-35.
55. Сірополко С. Народня освіта на Советській Україні. Варшава, 1934. С. 155.
56. Сірополко С. Історія освіти на Україні. Львів : Держ. видав-во України, 1937. 174 с.
57. Скрипник М. За єдину систему народної освіти. Харків, 1930. 101 с.
58. Скрипник М. Чергові завдання народної освіти // Шлях освіти. 1927. № 10. С. 4-7.

59. Собчинська М.М. Реформа школи в Українській Народній Республіці // Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. Т. 1. С. 149.
60. Соколянський І. На педагогічні теми // Вільна Українська Школа. 1917. № 1. С. 8-9.
61. Сокульський Д. Проект єдиної школи в Україні. Під 20-ліття створення новітньої системи українського виховання й навчання. Львів : Тов-во «Взаємна поміч українського вчителства», 1938. 31 с.
62. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С.В. Кульчицького. 3-є вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1933. 720 с.
63. Телячий Ю.В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920): історичний аспект: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. Київ, 2000. 209 с.
64. Українське державотворення : невитребуваний потенціал : словник-довідник. С. 532-535.
65. Українська Радянська Енциклопедія. Вид. 2. Т. 10. Київ, 1983 р. 544 с.
66. Усенко В. Развитие школьного образования на Украине // Народное образование. 1977. № 10. С. 19.
67. Фоменко М.Ф. Школа на шляху перебудови // Рад. шк. 1986. № 8. С. 3-13.
68. Чепіга Я. Вільна школа, її ідеї й здійснення в практиці. Київ : Вид-во. укр. шк., 1918. 72 с.
69. Шабалов С.М. Советское учительство к двадцатилетию Великой Октябрьской социалистической революции // Советская педагогика. № 3. С. 65.
70. Шашло Т. М. Керівна роль комуністичної партії в розвитку Радянської школи на Україні. Київ, 1963. 160 с.
71. Ясніцький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1920 – 1932 рр.). Київ : Рад. шк., 1965. С. 150-195.